

УДК 821.161.2—94Білик

Тетяна Стас

ДЖЕРЕЛА АСОЦІАТИВНО-ОБРАЗНОГО МИСЛЕННЯ І. І. БІЛИКА

У статті розглянуто вплив історичних джерел на історичне і художнє мислення в історичних романах Івана Білика про писемні дохристиянські епохи. Досліджено доробок І. Білика в жанрі історичної прози. Історичні романи письменника репрезентують своєрідний синтез історичного факту, документа художньої вигадки. Письменник ретельно відбирає і переосмислює відомі історичні факти, явища і ознаки для розкриття ідейного задуму кожного із своїх романів.

Ключові слова: дохристиянська література, історичний роман, художнє моделювання образів.

В статье рассмотрено влияние художественного мышления в исторических романах Ивана Билика о письменных дохристианских эпохах. Исследованы наработки И. Билика в жанре исторической прозы. Исторические романы писателя представляют своеобразный синтез исторического факта, документа с художественным вымыслом. Писатель тщательным образом отбирает и переосмысливает известные исторические факты, явления и признаки для раскрытия идейного замысла каждого из своих романов.

Ключевые слова: дохристианская литература, исторический роман, художественное моделирование образов.

In the article influence of sources is considered on combination historical and artistic thinking in the historical novels of Ivan Bilyk about writing pre-christian epochs. Work of I. Bilyk is investigational on the area of historical prose. The historical novels of writer present the different type of coexistence of historical fact, document with a device. A writer carefully takes away the known historical facts, phenomena and signs for opening of ideological senses of his novels.

Key words: pre-christian literature, historical novel, artistic design of characters.

Постановка проблеми. Стрімке входження у наше життя інформаційних технологій різко зменшило інтерес до художньої літератури, зокрема історичного спрямування. Історичні джерела несуть у собі інформацію про життя і діяльність відомих історичних особистостей, про історію країн і доби, в якій вони жили. Вивчення історичних джерел дає змогу заповнити «прогалину» в історії, створити цілісне уявлення про нашу минувшину, виконувати функцію не лише художнього, а й наукового пізнання. При звертанні письменника до писемних джерел зустрічаються відмінності у принципах передавання тексту, підходах до науково-історичного опрацювання матеріалу, підготовки передмов та коментарів. Така ситуація потребує необхідності узагаль-

нити й підсумувати досвід письменників при використанні історичних джерел у художніх творах.

Одними із найважливіших відомостей про життя та діяльність науковців, діячів культури, політичного і громадського життя України, про історію країни і часу, в якому вони жили, є історичні письмові джерела. Це основа для об'єктивного аналізу естетичних уподобань майстра художнього слова, філософських поглядів.

До форм пізнання історії поряд з археологією, етнографією, фольклором та лінгвістикою з їхніми методологіями, слід віднести і писемні джерела. Історики вважають їх одними із найголовніших джерел пізнання та реконструкції давнього минулого. Письмові свідчення складають класичні філософські методи: спостереження, порівняння, аналіз, синтез, а також власне філологічний — інтерпретації літературного тексту.

Проблематика теми дослідження обумовлена тим, що важливе місце у вивченні теорії літератури займають джерела творчості письменника, які є важливою складовою розгляду їх творчої діяльності і займають чільне місце у дослідженні художньої спадщини митця літератури. Звернення митців до найдавніших часів було зумовлене потребою зруйнувати усталені стереотипи про першість народу і його історії, утвердити необхідну національну самотність.

Джерельною основою, на яку спираються письменники, реконструюючи образ дописемного минулого, стають відомості з археології, етнографії, міфології, фольклору та лінгвістики. Використання історичної спадщини дає можливість осмислити багатогранність особистості самого митця, його процес пошуків і відкриття суттєво нового — мислення, яке є вищою формою пізнавальної діяльності людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. І. Білик прийшов у літературу в шістдесяті роки ХХ ст. У доробку українського письменника ХХ ст. є твори, в яких автор осмислює скіфську й слов'янську добу, представлену в історичних зведеннях сусідніх народів та власних літописах. Історичні факти, на які звертав увагу митець, зафіксовані в писемних джерелах, а також представлені матеріальними знахідками. Для творів І. Білика характерним є витворення альтернативного бачення подій минувшини. Його історична проза передбачає новий погляд на відтворені в ній події давнини.

Проблема буття України від її початків до сучасності — одна із провідних і наскрізних тем у творчості І. Білика. Наукових досліджень, в

яких системно осмислювалися твори про дописемні часи української історії, немає. Творчість неокласика Івана Білика лише частково досліджували у своїх наукових працях літературознавці Р. Іванченко та М. Лаврусенко, де досліджено художні моделі українського праминулого у творчості письменника. Оцінку творчості автора зроблено у книзі з питань розвитку історичної прози М. Ільницького «Людина в історії», статтях і рецензіях.

М. Лаврусенко здійснила систематизацію художньої літератури про прадавні часи. Зокрема, зазначає, що І. Білик історичну добу художньо моделює у своїх творах з урахуванням міри співвідношення історичної правди та домислу й вимислу за критеріями:

- про часи Скіфії, слов'янських племен до й у добу утворення Київської Русі;
- перевагу віддає авторському домислу й вигадці;
- образи персонажів цікавлять автора як певні психологічні типи зображуваної доби [9, с. 8].

Виділення невіршених раніше частин проблеми. Художні твори Івана Білика демонструють одну із тенденцій розвитку української історичної літератури на дохристиянську тематику. Аналізуючи доробок письменника у контексті проблеми джерел асоціативно-образного мислення, вивчаючи форми та прийоми проекції історичної правди в художню, психологічні прояви характеристики образів персонажів, можна дійти висновків про місце його доробку в українській літературі ХХ ст., з'ясувати витоки його творчих прийомів у висвітленні теми праісторії, окреслити історичні періоди, які стали об'єктом художньої реконструкції творів.

Метою даної статті є простежити еволюцію світогляду письменника І. Білика з урахуванням контекстів доби та взаємозв'язку історичних джерел з його художньою творчістю.

Виклад основного матеріалу. Іван Білик пішов з життя у 82-річному віці, залишивши 10 романів, створених у 1960–1990-ті роки. Він став лауреатом Державної премії України імені Т. Г. Шевченка у 1991 році та загальноукраїнської премії ім. Михайла Старицького у 1994 році. Митець належав до покоління письменників, які творили в добу, пробудження масової свідомості українців від летаргії історичної неприємності. Твори автора демонструють одну із тенденцій розвитку української історичної літератури на дохристиянську тематику: «Танго» (1968), «Меч Арея» (1972), «Похорон богів» (1986), «Золотий

Ра» (1989), трилогія «Не драгуйте грифонів» (1993), «Дикі білі коні» (1989), «Цар і раб» (1992).

Романи письменника репрезентують різний тип співіснування історичного факту, документа з домислом та вигадкою. Завдання цих творів — популяризувати знання про скіфський період історії України, утвердити зв'язок теперішнього й минулого нашого краю. Історичні романи І. Білика «Меч Арея», «Похорон богів» були піддані нищівній критиці, бо йшли врозріз з положеннями офіційної радянської історіографії.

Роман І. Білика «Меч Арея» написаний у 1972 році. Поштовхом до написання стала книга Олександра Вельтмана «Атилла і Русь IV–V століть», видана у 1858 році. За жанром це історичний роман. Древні скіфи вірили в те, що неможливо отримати перемогу, якщо сам бог війни перевтілюється то в зброю, то в людину, яка володіє нею. У це вірять і герої роману І. Білика «Меч Арея».

Назва роману І. Білика «Меч Арея» символічна. У широкому розумінні вона говорить про єдність, наступність традицій скіфів і гуннів-українців. Адже Арей, Арес — ім'я скіфського бога війни. Письменник висунув художню версію про час заснування Києва — не IX ст. н. е., а V ст. н. е.

І. Білик у своєму романі ігнорує позицію науковців щодо походження гуннів. Його князь Гатило — слов'янин, праукраїнський державний муж IV–V ст. Він, як і його військова дружина, — це козаки («косаки»). Така авторська художня гіпотеза порушує історичну правду. Як відомо, козацтво в Україні виникло в XV–XVII ст. «Історія слов'янського населення Південно-Східної Європи V–VII ст. тісно пов'язана з двома великими військово-політичними союзами державного типу — антами і склавінами. Вони виникли в середині I тис. на основі ранньослов'янських племен венедів, територія розселення яких відображена в писемних історичних джерелах» [5, с. 61].

Свою позицію І. Білик спробував обґрунтувати і в науковій розвідці «Аксиоми недоведених традицій». Опрацювавши дослідження відомих науковців та першоджерела, він критикує поняття «азійські гунни» і досліджує проблему походження й етнічності історичної назви цього народу. Автор доходить кількох аргументованих висновків. По-перше, що слова «скіфи» і «гунни» — синоніми, що скіфів на початку I ст. н. е. називали гуннами, а отже, правомірно ототожнювати їх із слов'янами. По-друге, «принаймні на початок нової ери основне

населення півночі та глибин Європи аж до Альп та Дунаю, до Чорного моря та мінімум Дону складали слов'яни...» [2, с. 401]. По-третє, літописний цар гуннів Аттіла — слов'янин: «За портретом цього «варвара», «бича божого» вимальовується постава справді мудрого, гуманного й прекрасного душею русина» [2, с. 423]. По-четверте, «історію міста Київ слід починати від тих поселень, що з'явилися на його нинішній території задовго до полянського князя Кия і навіть до нової ери» [2, с. 427].

Автор вводить до художнього світу свого роману ті реалії, які не викликають сумніву в читача щодо їх правдивості і зв'язку з нашим сучасним буттям. Читацьку довіру завойовують письменницькі розповіді про слов'янські племена уличів, дулібів, полян та ін.: «Усі поляни — руси: й тиверці, й уличі, й дуліби, й геть усі до галицьких верхів. Бо поляни народжені ведмедями, сиріч, русинами. Тиверці й досі кажуть на сього звіра рус» [3, с. 30].

У розповіді про Гатила (Аттілу) письменник використовує прийом вільного переказування і цитування. Богдан Гатило, за трактуванням автора, — це типовий образ праукраїнського князя, володаря, захисника своєї землі. У зміст роману «Меч Арея» І. Білик вводить цитати, залишені давньогрецьким істориком Пріском, який жив у V ст. н. е. й відвідував столицю Аттіли. З міркувань історика читач дізнається, про звичаї, побут гуннів, про їхню повагу до царя: «Не тільки гунни, а й інші народи, їм під волосні, любили сього дивного мужа за його велії цноти й за правосуддя. Многі греки й римляни добровільно служили йому...» [3, с. 221].

О. Апанович зазначає: «Свого головного героя, якого звично називають «гуннським царем Аттілою», автор ототожнює з великим київським князем Богданом Гатилом, а літописних «гуннів» зображує слов'янами — безпосередніми предками українців. Ця оригінальна, на перший погляд нібито фантастична, гіпотеза романіста — плід ретельного вивчення величезного історичного матеріалу, накопиченого наукою. Останнім часом гіпотеза набуває дедалі більше підтверджень і в знахідках археологів» [1, с. 5].

Змальовуючи зовнішність людини IV ст. н. е., автор послуговується даними наукових розвідок та фольклору. Одяг Богдана нічим не виказує його княжу приналежність, він має «куцу ягнячу гуннську, помережану зеленою литвою», одягнений у сорочку, підперезану «широким сукняним опоясом і скупю, як в усіх чоловіків, гаптованій

лише на подолі та вузько на грудях та рукавах» [3, с. 13]. Не виділяється він і серед козаків з Лугу: «Скинув чорну смушеву шапку з лискучим червоним дном... Проти сонця сяяла геть гола князева голова, й тільки карий оселедець вився з маківки поза вухо» [3, с. 65].

І. Білик подає у творі докладну характеристику слов'янських богів. Він пише, що косаки з Лугу згадують «й Білого Бога Дажбога, що зветься Сонцем; і вітця його Соварога, який правує небом і землею і був уже тоді, коли в світі нічого не було; й саму Землю-матір, що її дехто називає Ладою, бо дає лад людям, і тварині, і всякомузелові; й Перуна, котрий мече блискавки, й перунових духів; й весняного Дажбога Ярила; й чотириголового Дажбога Світовиди; й семиголового Дажбога Сімаргла; й холодноруку Морану, котра відбирає у чоловіка життя; й Цура з Пеком, що живуть у вогні земному й підземному; й русалій, водяників, лісовиків та домовиків, без яких не ступиш і кроку, й навіть упирів та вовкулаків...» [3, с. 31].

Композиційна будова роману «Меча Арея» стилізована під літописи і сприяє цілісності художнього світу. М. Ільницький зауважував: «Кожний розділ роману завершується «літописним» резюме. Це своєрідна імітація історичного документа має надати більшої переконливості характерам і ситуаціям, розкритим попереду» [6, с. 187–188].

Роман «Меч Арея» є історичним і науковим джерелом та художньо-образним відображенням дійсності з перевагою суб'єктивно-авторської позиції бачення історії. Своєрідним є трактування письменником головних персонажів, оригінальним — художнє осмислення історичних джерел і історичних реалій, власна версія історії землі русів. У романі про дохристиянські часи І. Білик дотримується ідеї єдності минулого й сучасного. За характеристикою зовнішності персонажів роману, їх світобачення, психології мислення та мотивації поведінки, віри, світосприймання, традицій ми розуміємо, що герої роману — предки українців.

Роман І. Білика «Похорон богів» написаний у 1986 році. Зображено конкретно-реалістичні події IX–X століть на землях Київської Русі. Це розповідь про князювання сина Святослава Ярополка у Києві, міжусобну війну між ним і братом Олегом, князем древлянської землі, завоювання Володимиром Київського престолу та хрещення Русі. В історичних подіях автор змінює дещо стосовно інтерпретації реальних історичних подій і персонажів. Дотримуючись логіки, послідовності у зображенні історичних подій у романі, І. Білик по-своє-

му інтерпретує образи персонажів — реальних історичних осіб. Письменник, зокрема, вказує на безвольність, відсутність державного мислення у князя Володимира. В історичних розвідках маємо зовсім протилежні судження, що Володимир упровадив далеко конструктивніший підхід до управління державою. Власне за його князювання Русь почала підноситися як цілісне суспільство і держава.

Порушення присутнє і в трактуванні образу Добровича (в історії — Добриня) — дядька Володимира. Головним героєм роману «Похорон богів» є саме він, йому віддано право вирішувати основні державні питання Русі. За його порадами живе князь Володимир, саме він задає тон зовнішньої і внутрішньої політики Київської Русі. Це мудра людина, яка шанує закони народу, рідну віру. Як і Гатило, Добрович бере участь у релігійних обрядах, зважає на прикмети та передбачення. По-новому тлумачаться й образи Ігоря, княгині Ольги і її родичів. Таку полеміку автора з традиційними уявленнями про знакові особистості нашої історії можна пояснити тим, що І. Білик ставить перед собою особливе завдання: «...він шукає справжніх героїв історії. Очищає історичні персонажі від тенденційних оцінок, іконописного лаку» [8, с. 180].

Нетрадиційне трактування образів реальних історичних осіб у романі — це спроба скинути «закостенілі» маски, полемізувати і шукати справжніх героїв історії — простих людей. Автор майстерно виписує у романі образи Добровича, Малуші, Вадима (Ілька) Муромця, Ратка та ін., наголошуючи, що саме вони уособлюють у собі кращі риси українців — розум, мужність, патріотизм.

Основний мотив твору — спростування норманської теорії виникнення державності у Київській Русі, а також утвердження думки про те, що християнство завадило органічному розвитку слов'ян, вступило в протиріччя з уже сформованою язичницькою духовною культурою.

Атмосфера минулого відкривається читачеві через зображення побуту, світобачення і світосприйняття давніми слов'янами навколишнього світу. Письменник малює картини язичеських свят — Юрієвого дня, Купала, Стрічення, Золотого Плуга. Автор вдається, як і в інших творах, до художніх узагальнень фольклорних джерел про того чи іншого язичницького бога і обрядів, пов'язаних з ним.

У головних героїв романів Івана Білика спільним є переживання ними цінності роду і родового начала. Так рідний дід Богдана «не

дуже вболівав державними справами, оточив себе пройдисвітами, бавився скоморохами й гудочниками, позволив до Витичевого більше двох десятків наложниць, які мали своєю молодою кров'ю розганяти загуслу кров у його старечих жилах» [3, с. 42], заточує в проруб, боячись втратити владу, організовує замах з отруйними стрілами. Загальне віче примушує Рогволода добровільно передати меча, що символізував верховну владу, у руки Богдана. Отримання звістки про смерть діда приголомшує молодого князя: «коли вмирає дідо, людина мовби прощається зі своєю юністю, й усі турботи й усі біди перелягають із дідових пліч на твої, й у тому немає нічого радісного й утішного» [3, с. 179].

І. Білик не робить особливого акценту на описі зовнішності героїв. Автор подає лише «національно забарвлені» штрихи, що допомагають читачеві домислити образи персонажів, психологію їхнього характеру.

Письменник змальовує князя Ігоря як безвольну, розбещену людину. Як зауважує В. Близнець, І. Білик скрупульозно слідує історичним фактам у побудові концепції цього персонажа, його позиція випливає з нового прочитання і коментування тексту оригіналу «Повісті временних літ». Дослідник дорікає автору за таке акцентування і наголошує на потребі «глибших і тонших мотивувань у характеротворенні, особливо ж коли йдеться про характери полемічного закрою» [9, с. 180–181].

Князі Ярополк і Володимир були подібні «й не тільки станом та рисами облич, а й душевним норовом: обидва мовчуні, схильні хіба до роздумів, обидва позбавлені честолюбних мрій, які єдині роблять князів князями. Можливо, з Ярополка вийшов би справжній князь, ... коли б він не опинився серед ворожих йому чужих людей. Володимир жив серед своїх, але теж не став грізним царем» [4, с. 246]. Ярополкові автор дає справедливу оцінку. Щодо Володимира — порушує історичну правду, адже він був мужнім, рішучим, мудрим князем. Безперечно, художня гіпотеза образу князя Володимира має право на існування, хоча вона й звучить полемічно щодо узвичаєного в науці погляду.

Образ княгині Ольги у романі — правдивий образ жінки-правительки того часу. З одного боку, вона вступає у політичний союз з варягами, з іншого, — нею керують патріотичні почуття. Несхитну, сильну характером княгиню-християнку Ольгу (таким є літописний образ) автор характеризує зневажливо. У творі вона «всенька в чорній

жалобі од голови до самих п'ят, стара та зморшкувата, наче сушений проти сонця гриб-маслюк», сміялася «рипучим смішком» [4, с. 91], «все гребла та горнула під себе... А сама ходила в простому чорному корзні, не маючи на собі ні золота, ні камінців, мов подільська чи новгородська людинка» [4, с. 155]. Проте, з іншого боку, Добрович називає її мудрою, як змія, висловлює своє захоплення нею.

У романах письменник вибудовує дві моделі вірувань людей тієї епохи: язичницьку і християнську. Про першу він говорить з особливою прихильністю, про другу — з неприязню, але з розумінням важливості її для утвердження місця давніх слов'ян на світовій арені.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Художні твори І. Білика демонструють одну із тенденцій розвитку української історичної літератури на дохристиянську тематику. Основою історичного минулого були письмові історичні джерела. Романи письменника відтворюють зафіксовану в писемних пам'ятках інформацію з історії нашої землі. Вони побудовані на прийомах вільного прочитання історичних свідчень, стилізації розповіді під звичаї та традиції, мову, писемні джерела доби, прийомах символізації. Далеке історичне минуле для письменника постає як вихідний матеріал асоціативно-образного мислення, що дає змогу на широкому тлі звершень та окремих долевизначальних моментів віднаходити близьке за духовним змістом саме для того культурно-історичного періоду, з якого і кидається погляд на минуле з метою і ствердити сьогоденне, усвідомлюване як власний набуток в розвитку світової історії. Автор заглиблюється у психологію внутрішнього світу персонажів, їхньої поведінки та мислення.

У літературних доробках Івана Білика основним завданням було якнайповніше відображення того минулого, усвідомлення якого змогло б не просто надати відчуття власної значимості і гордості минулим, але й звернути увагу на історичні джерела, які позитивно змінять самосвідомість української спільноти про найдавніші історичні часи та історичної правди. Його домисел, не порушуючи історичної правди, перетворює здебільшого лаконічні розповіді історичних письмових джерел на цікаві романи про життя історичних героїв, їхні подвиги, звичаї, психологію.

Проведене нами дослідження джерел асоціативно-образного мислення І. І. Білика засвідчує актуальність означеної проблеми і потребує здійснення подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апанович О. Вступне слово / О. Апанович // Білик І. Меч Арея: Роман. — 2-ге вид. — К. : Веселка, 2004. — 432 с.
2. Білик І. Аксиоми недоведених традицій / І. Білик // Білик І. Меч Арея. — К. : Веселка, 2004. — С. 386–429.
3. Білик І. Меч Арея / І. Білик. — К. : Веселка, 2004. — 432 с.
4. Білик І. Похорон богів / І. Білик. — К. : Дніпро, 1988. — 571 с.
5. Винокур І. Давня і середньовічна історія України / І. Винокур, С. Трубчанінов. — К. : Глобус, 1996. — 224 с.
6. Ільницький М. Людина в історії: (Сучасний український історичний роман) / М. Ільницький. — К. : Дніпро, 1989. — 356 с.
7. Коцюбинська М. «Зафіксоване і нетлінне»: Роздуми про епістолярну творчість / М. Коцюбинська. — К. : Дух і Літера; Харків. правозахисна група, 2001. — 300 с.
8. Кравченко І. Іван Білик і його роман «Похорон богів» / І. Кравченко // Вітчизна. — 1988. — № 5. — С. 173–184.
9. Лаврусенко М. І. Дохристиянське минуле в українській літературі ХХ століття: проблема кореляції наукового і художнього пізнання: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.01.01. «Українська література» / М. І. Лаврусенко. — Кіровоград, 2006. — 20 с.

Стаття надійшла до редакції 2 лютого 2015 р.